

TADEUSZ BRAJERSKI

PREWOKALIZOWANE *j* W RĘKOPISIE Z 1. POŁOWY XIX WIEKU

Chodzi mi tutaj o *j* występujące między spółgłoską i samogłoską w wyrazach zapożyczonych, takich jak *kurier*, *batalion*, *diakon*, *patriota*, a najczęściej w zapożyczonych rzeczownikach na *-ja*, takich jak np. *kopia*, *familia*, *linia*, *historia*, *rewolucja*, *pasja*, *Azja*. Przy powolnym wymawianiu takich wyrazów – zwłaszcza gdy *j* jest poprzedzone dwiema lub trzema spółgłoskami, np. w *Biblia*, *patriota*, *patriarcha*, *Austria* – między spółgłoską przedjotową i jotą pojawia się bardzo krótki i artykulacyjnie niewyraźny element samogłoskowy podobny do samogłoski *i* po spółgłoskach *p*, *b*, *f*, *w*, *m*, *n*, *l*, *k*, *g* i *ch* (*h*), a po spółgłoskach *t*, *d*, *s*, *z*, *c* i *r* do samogłoski *y* lub *i* zależnie od tego, czy te spółgłoski wymawiamy twardo, czy je miękczymy (antycypacja miękkości z *j*). Wytworzona półsamogłoska jest swojego rodzaju konektywem ułatwiającym przejście z artykulacji spółgłoski przedjotowej do artykulacji *j*. Dlatego to *j* nazwałem przewokalizowanym.

W okresie staro- i średniopolskim wyrazy z takim *j* zapożyczaliśmy przede wszystkim z łaciny. Nie mieliśmy wtedy (i nie mamy dziś) rodzimych wyrazów, w których by *j* występowało między spółgłoską i samogłoską poza połączeniami przedrostków oraz liczebnika *pół* z podstawami rozpoczynającymi się jotą (*objechać*, *odjechać*, *podjąć* i *zdyć*, *zjechać* itp., półjawa)¹, gdy więc przyszło do zapożyczenia rzeczowników takich, jak np. *Asia*, *Biblia*, *Sophia*, *historia* oraz *processio*, *missio*, *portio*, *intentio* (w średniowiecznej wymowie *porcjo*, *intencjo*), przejmowano je z wygłosowym *-zyja*, *-lija*, *-fija*, *-ryja*, *-syja* itp. ze wzdluzeniem wydzielajacej sie polsamogloski do *i* i *y*. Zakończenia takie dawały znane polszczyźnie połączenia *ij* i *yj* z końcówkami istniejącej w języku polskim deklinacji *-'ā*. Nadto dawano rzeczownikom właściwy językowi polskiemu akcent paroksytoniczny. Podobnie z *-yjA* i *-ijA* (literą *A* oznaczam tu każdą samogłoskę inną niż *i*) przejmowano inne wyrazy, jak *dyjament*, *peryjod*, *memoryjał*. O wymowie *-yjA* i *-ijA* w zabytkach językowych dowiadujemy się przede wszystkim z rytmu i z rymów wierszy, rzadko z pisowni. W *Bogarodzicy* jest *Maryja*, we *Fraszkach* J. Ko-

¹ Zob. Z. Leszczyński. *Studia nad polskimi grupami spółgłoskowymi*. 1. *Gwarowe grupy z „j” na tle polszczyzny ogólnej*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1959 s. 18-19.

chanowskiego² *Kalijopa, delija* (rym *czüéy – deliiéy*), *procesyja, ambicyja, Zofija* itp., w jego *Pieśniach*³ *melankolija* (*Zegar słyszę wybija / Vstap melánkolija*), *Amfijon, Aryjon, bestyja* (*A to ták wieszcza bestyia / Ze sie zawždy na dészcz myja*), *miejsce Endymijonowe* itp., w *Worku Judaszowym* S. F. Klonowica⁴ *Iszkaryjot, Hiszpanija, Brytannija, Fenicyja, Frygija* itp.

W w. XVII i w 1. poł. XVIII w. łacina staje się drugim językiem narodowym szlachty, w w. XVIII język francuski panuje w salonach. Formy z *-yja* i *-ija* z akcentem paroksytonicznym w rzeczownikach typu *bestyja, komisyja* stają się niepoprawne w zestawieniu z obcymi wzorcami. Wymawia się je z akcentem obcym, na 3. sylabie od końca. W związku z tym skraca się samogłoski *y* i *i* przed *j*. W. Szylarski⁵ pisze, że w wyrazach takich jak *koronacya, stacya, lekcyja* (z łac. *-tio*) oraz *bestyja, parafia* itp. „przedostatnie sylaby prędko wymawiać należy”. J. L. Cassius⁶ stwierdza, że wyrazy takie, jak *Biblia* i *materya* ludzie niewykształceni wymawiają jak *szyja*. J. Mroziński⁷ nie dostrzega samogłoski *y* w wyrazach takich, jak *komedia* i *licytacja* u ludzi wykształconych i pisze, że tylko „prostactwo” mówi *ko-me-dy-ja, li-cy-ta-cy-ja* z akcentem na przedostatniej sylabie. Podobnie D. Łazowski⁸. Ale E. Sochański⁹ i H. Suchecki¹⁰ zalecają pisanie i mówienie *Anglija, Francyja, historyja, lilija*. Z tych informacji wynika, że wymowa z *-yja* i *-ija* jest co najmniej od 2. połowy XVIII w. dialektyczna.

Dzisiaj (od r. 1936) piszemy z obca *armia, fobia, Zofia, Maria* itp., ale po polsku *lekcja, Azja, Rosja*. Zostawiamy *ij* w *chrześcijanin* (podstawa *chrzest* i sufiks *-janin*) i pochodnych. Piszemy *patriota, patriarcha, Austriak, Austriaczka* i *austriacki, fiótek*, ale *Słownik poprawnej polszczyzny*¹¹ każe nam mówić *patryjota, patryjarcha, Austryjak, Austryjaczka* i *austryjacki* (ale *Austrja*), *fjótek* albo *fijótek*.

W artykule zajmuję się przewokalizowanym *j* w obszernym (237 stron formatu 25,5 × 19 cm) rękopisie pamiętnika ks. Tomasza Puchalskiego, kapelana wojsk Królestwa Kongresowego i uczestnika powstania listopado-

² W wydaniu fotooffsetowym z r. 1953 na s. 99, 100, 103, 115.

³ W wydaniu fotooffsetowym z r. 1953 na s. 27, 33, 60, 81.

⁴ S. F. Klonowic. *Worek Judaszow*. Wrocław 1960 (wydanie fotooffsetowe z transkrypcją) s. 81, 107, 137.

⁵ W. Szylarski. *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego*. Lwów 1770 s. 111. Podaję za: Z. Klemensiewicz. *Historia języka polskiego*. Warszawa 1974 s. 606.

⁶ J. L. Cassius. *Lehrgebäude der polnischen Sprache*. 1797 s. 74. Za: tamże.

⁷ J. Mroziński. *Odpowiedź na recenzję*. Warszawa 1824 s. 234. Za: tamże.

⁸ D. Łazowski. *Pierwsze zasady gramatyczne języka polskiego*. Lwów 1864 s. 8. Za: tamże s. 607.

⁹ E. Sochański. *Brzmienie głosek polskich i pisownia polska*. Kraków 1861 s. 64. Za: tamże.

¹⁰ H. Suchecki. *Zwięzła gramatyka polska do użytku w szkołach*. Wyd. 5. T. 1. Lwów 1873 s. 45-46. Za: tamże.

¹¹ Warszawa 1984.

wego. Autor urodził się 13 XII 1793 r. we wsi Krasowo Wielkie (dziś woj. białostockie). Po święceniach kapłańskich był wikarym w Kodniu (dekanat Biała Podlaska), a od grudnia 1826 r. pełnił obowiązki kapelana. Brał udział w wielu bitwach. Po upadku powstania wyemigrował przez Prusy do Francji. Tam zmarł 19 XII 1846 r. w zakładzie dla umysłowo chorych księży Bon Sauveur w Caen¹². Pamiętnik był pisany we Francji, urywa się na dacie 26 VIII 1840 r. Korzystałem z kserograficznej kopii, oryginał znajduje się w Bibliotece Polskiej w Paryżu (sygn. 47). Pisownia rękopisu jest bardzo zróżnicowana i w wielu wypadkach odbiega od pisowni druków i rękopisów współczesnych pamiętnikarzowi. Właśnie to zróżnicowanie pisowni oraz spora liczba dialektyzmów¹³ skłoniły mnie do przebadania (między innymi) sprawy -yj i -ij. Chciałem się dowiedzieć, jak wymawiał prewokalizowane j człowiek, który nie był ani gramatykiem, ani literatem. Przy cytowanych przykładach podaję numer strony rękopisu.

1. Do oznaczania prewokalizowanego j w wyrazach obcych używał ks. Puchalski liter y, i, j i kombinacji tych liter, dlatego warto omówić funkcje, jakie tym literom i ich kombinacjom w swoim pamiętniku przydzielił w pisowni wyrazów rodzimych.

Litera y oznacza normalnie samogłoskę y, ale na końcu sylaby (i wyrazu) po samogłosce innej niż i oznacza też spółgłoskę j, np. *naygrzeczniey* 1, *późniey* 1, 10, *zaymuiesz się* 2, *Woyskowy* 9 itp. Pisownia ta zmienia się stopniowo i pod koniec rękopisu y w tej funkcji jest często zastępowane literą j.

Litera i służy tu, jak dziś, do oznaczania samogłoski i i miękkości poprzedzającej spółgłoski: *Dzieci* 1, *osobiście* 8, *na piśmie* 53 itp. Pamiętajmy przy tym, że gdy i samo tworzy sylabę i gdy rozpoczyna sylabę przed spółgłoską, oznacza połączenia głosek ji, np. w *ich* 2, *imienia* 79, *współbracia moi* 98, *ruiny* 83, *do genui* 128 (wymowa: *jich*, *jimienia*, *moji*, *rujiny*, *do Genuji*). Na początku sylaby przed samogłoską litera i oznacza spółgłoskę j: *iako* 1, *ia* 12, *iesteś* 2, *Kaiet* 2, *obięcia* 1, *odiechał* 5, *obiawiając* 35 itp. (funkcję tę pełni też litera j, ale rzadziej).

Literatura j jest znakiem a) spółgłoski j w nagłosie sylaby przed samogłoską, np. *ja* 31, *z pod jarzma* 49, *jadących* 50, *co do joty* 54, *przejechał* 53, *pojutrze* 43 i *jutro* 43, *Krajow* 17, *Majora* 16, *objawione* 8, *Adjutanci* 2 (funkcję tę pełni częściej znak i,) oraz w wygłosie sylaby po samogłosce, np. *obejmuje* 117, *do szwajcarji* 136, *najmniejsze podejrzenie* 157, *od tej godnej Damy* 135 (w tej pozycji dopiero od połowy rękopisu, normalnie w tej funkcji występuje y); b) oznacza samogłoskę i, gdy sama pełni funkcję

¹² Zob. Ks. T. Puchalski. *Pamiętnik 1827-1840*. Wstęp napisał Władysław Rostocki. Rękopis przygotowali Jan Skarbek i Jan Ziółek. Językoznawczo opracował Tadeusz Brajerski. Lublin 1987. Towarzystwo Naukowe KUL. Pominięto tu deliberacje ks. Puchalskiego na temat Kościoła i religii. Jego życiorys we *Wstępie*.

¹³ Dialektyzmy takie, jak np. *kruchi*, *kuchienny*, *polske* 'polske', *zielazo*, *cafnąć*, *weznę*, *smieli się*.

sylaby lub stoi na początku sylaby, np. *jgrzyskom* 73, z... *Ukrajny* 10, *tey Krajnie* 35, *do Krajny umartłych* 57–58 (ale *Krainy* 105 przy przeniesieniu *-iny* do następnego wiersza), *Lajk* 212 (ale też i *Laika* 177), wyjątkowo *do moich przyjaciół* 72, *uzbrojwszy się* 111, także *niepokojć*, z *Kolej 'z kolei, kolejno'* 103, o... *Nadziej* 111, *przyszłych nadziej* 148 (może to trzeba czytać *nadziej*), w *Bazylej* 120 bis; c) pisarz używa jej zamiast *y* i *i*, gdy te litery omyłkowo opuścił i przy poprawie błędu nie może zmieścić tych liter (*j* jest węższe niż *y* i *i*), np. *my ich uwolnimj* 105, *ziencjowi* 199, *pjasek* 52. Duże *J* oznacza *j* i *i*: *Ja* 1, 2, *bez Jezdzców* 28, *Jeden* 37, *Jzydor* 1, w *Jzbie* 11, *Jmiona* 19, 47, *Jstnienie* 44 itp. Dużego *I* pisarz nie używał.

Litery *ii* przed samogłoską oznaczają *ij*: *pobiiem* 14, *zabiiamy* 105, *miia-iac* 74, 77, *kiiia Wierzbowego* 76, *piiawki* 125 itd.

Litery *ij* oznaczają a) grupę głosek *ij* na końcu sylaby (*i* wyrazu), np. *napełnij* 226, *westchnij* 195, *nie zapomnij* 218, *Przysięgnijcie* 37, *wykrzyknijmy* 44, *otrząchnijcie* 132, oraz przed samogłoską, np. *Sękate Kije* 86, *Kija* 101, *Zabija* 111 (zapisów niewiele); b) grupę *ji*, którą dziś oznaczamy literą *i*: z *Kolej* 103, *każdy...* *niepokojij modlących się* 98. W zapisie *Alexandrijskim* 122 jest chyba *ij* (*aleksandrijski*, ze zmiękczonej *r*).

Litery *ji* a) rzadko oznaczają *ji* (pisane dziś przez *i*): z *Koleji* 'kolejno' 64, 93, 160, *scisle pilnować Koleji* 'kolejności' 100, z *wymienieniem godziny i Koleji* 97; b) czasem oznaczona jest nimi grupa *ij* w pozycji przed samogłoską: *Zabjiaia* 86, *wybjaia* 134 (tu *j* dopisane później), z... *sercem bjiacem* 147, *zabijia* i *zmjia* 189 marg., *Kjia* 219; także w końcu sylaby: *niezapomnji* 218, *dla interessu familjinego* 204, *obowiazkow Religijnych* 152, 158; c) rzadko grupa *yj*: *przjiaciela* 206 oraz *Spojrzji Okiem Boskiem* 196, *otrzji tzy* 226. O zapisach *Alexandrijski*, *Rossjiski* zob. pod 6.

Litery *yi* oznaczają grupę *yj* w pozycji przed samogłoską inną niż *i* oraz w końcu sylaby: *Nieprzjiaciel* 5, *Przjiaciel* 6, *przjiaźń* 105, 106, *przjiawszy* 1, *wyiaśnięm* 171, *niech żyia* 18, *Stryia* 230; *przjia* 17, *przjia* 132, *przjia* 25, 82, *wyia* 91, *żyimyz więc pobratersku* 43 itp. Wyjątkowo z *Koleji* 1.

Grupa liter *iy* jest wyjątkowa, oznacza grupę *ij*: *przeszliycie* 97, *przezmiiemy się sprawą ogólną* 44 (tu nad *y* są dwie kropki).

2. Po tym przygotowaniu przedstawiam sporą liczbę zapisanych w pamiętniku zapożyczonych rzeczowników żeńskich na *-ja* w układzie alfabetycznym. Po hasle podaję trochę zapisów ilustrujących pisownię grup *-yj* i *-ij* w pozycji przed samogłoską inną niż *i*.

Ablucja: *ablucyą* (instr.) 168. Administracja: *Administracya Cywilna* 184. Aleksja: z *Alexią Corką Ottona* 128. Ambicja: *ambicya* 15. Amnestia i (zapożycz. z rosyjskiego) amnistia: *amnestyą* (acc.) 69, *prosił o... amnestyą* 130, *pod amnestyą Cara* 148; *proszących Imperatora Rossyi o... amnistie* 71. Anarchia: *anarchią* (instr.) 148. Antiochia: *chciał zburzyć Antyochyą* 130. Armia: *Armie francuską* 129. Artyleria: *Artylleryia* 34. Arystokracja: *Ary-*

stokracja 146, 148, 149 bis, 150. Asystencja: z *Assystencyą* 91. Azja: *Azyą* (instr.) 124, 188. Bolonia: *porzucił Bolonią* 126. Decyzja: *ta Decyzya* 118; *Kommunikując Decyzje Ministra* 151. Deklaracja: *takową Deklaracje* 119. Dekoracja: *Dekoracje nieprawnie noszę* (acc. plur., 'odznaczenia wojskowe') 160. Delegacja: *wysłała Delegacyą* 112; *Delegacja* 139. Diecezja: *Diecezja* 212. Dymisja: *prosił o Dymissją* 139. Dystrakcja: *dystrakcja* 227. Dywizja: *Dywizya* 13, 46, 47, 55, z *Dywizyą* 13, *przed Dywizyą* (instr.) 20, 49, 53, z *swą Dywizyą* 185; *na tę dwie dywizyie* (acc. plur.) 13¹⁴, *cała Dywizyia* 24, *Dywizyia Czwarta* 32, *Czwartą Dywizyie* (acc., wygłosowe e niepe-
wne) 34. Egzekucja: *Exekucya* 44; *przed Exekucją* 185. Emigracja: *Emigracyą* (acc.) 114; *Emigracja* 159, *przed Emigracją* (instr.) 149. Ewangelia: *Ewangelią przeczytawszy* 53. Familia: *familliom waszým* 50, z *tą familią* 199, *familia* 226 (4 r.), 227 itd. Fantazja: *fantazyą* (instr.) 119. Francja: *przez francyą* 85; *opuścić francją* 135, 136, z *francją* 136, *francją opuści* 137, *Francja* 215, *francją* (acc.) 215; *przez... francją* 136. Fuzja: z *fuzyami* 225 marg. Gwardia: *za Gwardyą* (instr.) 47. Historia: *całą historye* 152, *historya* 209, 210, *historyę* (acc. sing.) 223, *opowiedziałem historyą* 224; *całą Historiie... opowiedziawszy* 182; *miał dawać Historjią Polską* 139, *prosiłem o Historjią Kościelną Fleurego* 159, *Historjie Fleurego* (acc. sing.) 159, *opowiedziałem całą historjie* 202; *historię* (acc. sing.) 223. Hostia: *Święte hostye* (acc. pl.) 187. Imaginacja: *imaginacya żywa* 21. Informacja: *o informacye* (sing.) 164, *pewną informacyę* 175. Inkwizycja: *chcą... Świętą Inkwizycjie wprowadzić* 200. Instalacja: *na Installacyia* 4 (-a niewyraźne). Instytucja: *rzucił się na Instytucjie Święte* 141, *Instytucjom* 141. Intencja: *na iego intencyę* 177; *na jej intencyą* 176 (tu -ą przerobione z -ę), *na Jntencyię prywatne* (acc. pl.) 176, *na tę intencyje* (acc. pl., tę zam. te)¹⁵ 177; *na ich intencyą* 158, *na intencyę* (chyba to acc. pl.) 178, *na ich intencyą* 178, *na intencyą* 212, *powinien wiedzieć Intencyą* 212, *Na Jntencjie* (pl.?) *moich Krewnych* 212, *na intencyą* 212, *na Jntencjie* (plur.) 212, *zacznę na intencjie* (plur.) *Pani czytać Mszę* (plur.) 224 itp. Kancelaria: *na Kancellaryą* 102, 103. Kawaleria: *Kawalerya* 52, z *tą Kawaleryą* 52. Kolacja: *dał mi Kollacyą dobrą* 83, z *Kollacyą wczorayszą* (acc.) 83. Komisja: *Kommissyą* (acc.) 112, *Kommissyia Centralna* 164; *Kommissyia* 112; *Kommissjia* 150, 159 (3 r.). Kompania: *Kompanię* (acc.pl.) 1, *Kompaniom* 1. Komunia: *o Kommunią Świętą* 65. Komunikacja: *maiąc Kommunikacye z Paryżem* 164. Konstytucja: *podpisała Konstytucjie narodową* 200. Kopia: *kopia* 162, *kopią* (acc.) 162, *maia Kopie stanu Służby 'mają kopie...'* (acc. pl.) 165, *Kopie... postąłem* (plur.) 165, *Tę Kopie poświadczoną* (acc. sing.) 167; *pokazałem Kopiią stanu Służby* 162. Korespondencja: *Korrespondecye* (nom. pl.) 164; *Na korespondencjie* (acc. sing.?) z *Niemcami* 133, *w prywatne Korrespondencjie* 165, *Cytował Korrespondencję* (acc. sing.?) *Lekarza iednego* 214. Koteria: *szmer pomiędzy Ko-*

¹⁴ Ks. Puchalski bardzo często pisał ę zamiast e, i odwrotnie.

¹⁵ Zob. przypis 14.

tercją 142. Kuracja: *na Kuracyią* 56. Kwestia: *na większe podejrzenia i Kwestye* 167. Lekcja: *Spiewałem Lekcję* (część mszy) 154, *Lekcje Polskiego Języka* 224. Linia: *formuycie Lenią* 27, *Lenie* 'linie' 34. Litografia: *Litografie* (acc. pl.) 167. Misja: *poiął swą missją* 137. Materiał: *wrzody napetnione materiją białą* 64. Nominacja: *nominacya* 4. Obligacja: *miałem inne Obligacje* 224. Opinia: *Zniweczyli... opinią* 100. Organizacja: *organizacja* 141, *organizacje* (acc. sing.) 142. Partia: *z partyą byłego Krola francji* 143; *zdobyliście znaczną partyę koni* 46. Pasja: *miarkuymy passyię naszą* (acc. pl.) 44. Pensja: *z pensją* 209. Propozycja: *Na tę propozycje* (sing.) 210. Prymicje: *obchodził drugie prymicyie* 168. Redukcja: *byłem posądzonym o redukcją* 158. Rekonyliacja: *uczyniwszy Rekonylijacyą* 93. Religia: *Religija* 110, *przez Religiją* 110. Relikwia: *o relikwie* (acc. pl.) 84; *relikwiją* (instr.) 84. Repetycja: *repetycyca* 176. Rewolucja: *KontrRewolucją* (acc.) 57; *Rewolucyię* (acc. sing.) 10 kustoda, *Rewolucyie za Narodową uznali* 11; *Rewolucjia* 131. Rezurekcja: *Rezurekcyą... zaczeliśmy* 96. Rezygnacja: *zrezygnacyą* 28, *z... rezygnacyą* 30, 37, 47. Rosja: *z Rossyją* 10. Sesja: *na Sessją* 140. Stancja: *iedną stancjie* 233 (skreśl.). Syberia: *na Syberyą* 70 (skreśl.). Sympatia: *Sympatią ludu* (acc.) 147. Teologia: *Theologia* 182, *ma... Theologią* 212. Transpiracja: *przez mocną transpiracje prawie pływałem w pocie* 197. Wigilia: *w Wigilią moiego wyjazdu* 79. Wilia: *Nieście Orła białego za Rzekę Wilią* 47 marg. Żandarmeria: *Zandarmerya* 27.

Przytoczone zapisy pokazują różne sposoby oznaczania prewokalizowanego *j*: *yA*, *yiA*, *jiA*, *iA*, *ijA*, *iiA*, *jA* (litera A symbolizuje tu samogłoskę inną niż *i*). Pisownia zależna jest od tego, po jakiej literze (spółgłosce) *j* występuje. Widać to wyraźnie w następującym zestawieniu:

、 TABELA I*

po li- terze	pisownia						
	yA	yiA	jiA	iA	ijA	iiA	jA
p	-	-	-	+	-	+	-
w	-	-	-	+	-	-	-
t	+	+	-	+	-	-	-
d	+	-	-	-	-	-	-
s	+	+	+	-	-	-	-
z	+	+	+	-	-	-	-
c	+	+	+	-	-	-	+
r	+	+	+	+	-	-	-
f m n l	-	-	-	+	-	-	-
g	-	-	-	+	+	-	-
ch	+	-	-	+	-	-	-

*Omówienie tego zestawienia niżej pod 4.

3. Połączenie głosek *jA* stojące wewnątrz wyrazu, tzn. w wypadkach innych niż połączenia *j* z końcówkami rzeczowników typu *-ja*, oznacza ks. Puchalski rozmaicie.

Pisownia *yA* występuje po spółgłoskach *t, d, s, z, c* i *r*: *Antyoehyą* (acc.) 130 i *A[n]tyochenski* 124, *chrystyanizmu* 191, *traktyernikowi* 197; *Dyakonow* 127, *Subdyakonat* i *Dyakonat* 127, *Dyecezya* 212, *Dyosra Patryarche Alexandryjskiego* 124, *Grenadyerskiey* 2, *Medyolańskim* 15; *Talassyusz* 124; *Azyatyckiej* 188, *Teodozyusz* 124 i *Teodozyusza* 130; *Krucyate* 129, *Malecyusz* 124, 188, *Marcyonici* 129, *Socyalne* 40; *Adryana* i *Adryanowi* 127, *Aryanom* 190, *Cypryan* 126, *Dystynktoryum* 119, *honorarium* 178, *honorarya* 154, 177, 224, *Kuryera* 150, *Liberyusza* 127, *Maryusza* 121, *Nestoryuszowi* 124, *Patryarcha* 124, 197, *do... Patryarchy* 15 itd., *Patryotą* 3, *Patryotyzm* 5, *patryotycznym* 7, *Sagitaryuszowi* 126, *przy... Weneryuszu* 124, *Wikaryusz* 204, *Wikaryusza* 66, *Wikaryusze* 89, 201. Ten sposób oznaczania występuje najczęściej.

Pisownia *yiA* jest tylko w kilku zapisach z *d, z* i *r* przed jotą: *Grenadyerow* 32, *Dyecezyi Azyatyckiej* 124, *w... Aryiergardzie* 27 i *Kuryier* 6.

Pisownia *jiA* tylko po *c* i *r*: *Rewolucjonisci* 216, *porządek socjalny* 148 i *honorarjia* 202.

Pisownia *iA* po *p, f, m, n, l, r* i *g*: *przekopowałem* 157; *w szkołkach Parafialnych* 195, *w Kościele Parafialném* 197: *Damian* 127, *Jeremiasza* 127; *Kanoniera* 60, *Karabiniery* 27, *Woysko Leniowe* 34, *z Pułku Leniowego* 50 itd., *Saloniuszowi* 126; *Aureliusz* 124, *batalion* 16, *batalionu* 16, *Bataliony* 5, 18, 27 itd., *Biblioteka* 152, *do Biblioteki* 82, *Eliasza* 202, *milionów* 148; *do Seminarium* 129; *w Kollegiacie* 4, *Legion* 113.

Pisownia *ijA* tylko w *dijabeł* 77, *uczyniwszy Rekoncylijacyą* 93 i *Minijaturę* (acc.) 197.

Pisownia *ja*: *Adjutanta* 20, 46, 48 itd., *do Sekretarjatu* 206 i *Seminarjum* 192.

Fakty te zbiera następujące zestawienie:

TABELA II*

po li- terze	pisownia					
	yA	yiA	jiA	iA	ijA	JA
p f m g	-	-	-	+	-	-
t s	+	-	-	-	-	-
d	+	+	-	-	+	+
z	+	+	-	-	-	-
c	+	-	+	-	-	-
r	+	+	+	-	-	+
n l	-	-	-	+	+	-

*Nie wynotowałem przykładów z *w* przed jotą.

4. Materiał z rozdziałków 2. i 3. (wraz z tabelami) umożliwia spekulacje na temat artykulacji przewokalizowanego *j* i spółgłosek przed nim stojących.

Pisownia *yA* (*ambicya, fantazyja*) jest stara, tradycyjna, a pisownia *jA* (*deklaracja, Francja*) nowa, rzadko za życia ks. Puchalskiego stosowana. Nie da się z nich nic wywnioskować na temat samogłoski przedjotowej.

Pisownia *iA* (*armia, kopia*) jest też tradycyjna. Litera *i* oznaczała spółgłoskę *j* przy wymowie np. *arm'ja, kop'ja, kanońjer* (ze zmiękczeniem poprzedzającej spółgłoski), ale mogła też występować w funkcji znaku miękkości spółgłoski i usprawiedliwione jest przypuszczenie, że pisarz mówił czasem *arm'a, kop'a, komuńa, kanońer* itp., a nawet *sympat'a*; dziś też mówimy *kanońer*, często *mińatura, bibl'oteka* itp.

Wyraźnie dostrzegał ks. Puchalski samogłoskę przedjotową przy pisaniu *yiA, ijA* i *iiA*. Użył tych notacji tylko w *partyja, komisyyja, pasyyja, Rosyyja, dywyyzyja, instalacyja, intencyja, kuracyja, prymicyje, rewolucyyja, artyleryja, historyja, materija* (tu uprzednienie samogłoski *y* po *r* i zmiękczenie tego *r*), *kopija, relikwija* i *religija* oraz *grenadyjer, azyjatycki, aryjergarda, kuryjer, dijabeł* (z *i* po zmiękczonej *d*), *minijatura* i *rekoncylijacja*. Utożsamiał powstałe przed *j* samogłoski z *y* i *i*. Oznaczył je wyraźnie, bo je wyraźnie wymawiał. W rzeczownikach z *-ja* oraz w *grenadyjer* i *kuryjer* prawdopodobnie je akcentował. Wymowę taką trzeba uważać za dialektyczną. Nie jest to jedyny dialektyzm w języku ks. Puchalskiego¹⁶.

Także pisownia *jiA* ujawnia to, że ks. Puchalski zwracał przy pisaniu uwagę na samogłoskę przedjotową. Ale jak ją artykułował? Grupa literowa *ji* oznacza u niego połączenia głoskowe *ij* lub czasem *yj* (zob. pod 1), wymawiał więc *i* czy *y*? Przypuszczam, że literą *j* oznaczył pisarz samogłoskę *i*, która ukazywała się po zmiękczonej przez *j* spółgłoskach *s, z, c* i *r* (asymilacja na odległość), tzn. że mówił on *mis'ija, fantaz'ija, Franc'ija* itp. Ta samogłoska *i* w *-ija* musiała być bardzo krótka, nie akcentowana; gdyby była akcentowana, ks. Puchalski pisałby *-ijA*, nie *-jiA*. Proparoksytoniczny akcent w rzeczownikach na *-ja* uważać trzeba za przejaw „literackości”.

W wykazie zawartym w rozdziałku 2. widać, że ten sam wyraz pisany jest różnie. Różnie też był wymawiany: *decyzja* i *decyz'ija, Francja* i *Franc'ija, dywiz'ja* i *dywizyyja, historja, histor'ija* i *historyja* itp. Zależało to od stopnia skupienia uwagi pisarza na tym, co pisał. Przy uwadze rozproszonej stosował pisownię tradycyjną lub zapisywał formy dialektyczne.

5. Bardziej kłopotliwa jest sprawa spółgłoski *j*, ewentualnie przewokalizowanej, w końcówkach genetiwu, datiwu i lokatiwu sing. oraz genetiwu plur. rzeczowników zapożyczonych z *-ja*. Wszystkie te przypadki omawiam

¹⁶ Zob. przypis 13.

łącznie, bo w pamiętniku nie widać różnicy między końcówką gen. plur. i końcówką w sing.

Na oznaczenie zakończenia *-ji* używał pisarz znaków *yi*, *ji*, *ij*, *y* i *i*. W kilku zapisach użył litery *ÿ* (z dwiema kropkami u góry). Wliczam te zapisy do zapisów z *ij*, bo przypuszczam, że pamiętnikarz dopisał kropki nad *y* po zorientowaniu się, że zamiast *y* winien był napisać *ij*. Użycie tych wszystkich znaków zależne jest od poprzedzającej je spółgłoski.

Dwuznak *yi*: z *Partyi* 143, (*do*, *z*, *w*) *Zakrystyi* 116 bis, 154, 158, 163 itd.; *Gwardyi* 7, 46; w *passyi* 198, w *sukcessyi* 18; *Azyi* 189, *Dyceczyi* 163, 188, 190, 205, 224, *Dywizyi* 3, 14, 16, 18, 20 itd., *okazyi* 79; *Historyi* 26, *historyi* 168, 214, *Kawaleryi* 20, w *Szwajcaryi* 133; *Deklaracyi* 119, 132, *do Dekoracyi* 2, 32, *Exekucyi* 39, 44, 45, 190, *francyi* 71, 72, 73, 93 itd., *do Francyi* 85, *na Installacyi* 203, *intencyi* 137, *kondycyi* 135, *Konsystencyi* 1, 5, 7, *Policyi* 81, z *Zabranych Prowincyi* 10, *Rewolucyi* 3 bis, 9, 11, w... *stancyi* 82 itp.

Dwuznak *ji*: w *Zakrystji* 161; *Gwardji* 210 bis; w *Kommisji* 160, *nie mam pretensji* 205, *Rossji* 138, 214 bis; *Dyceczji* 160, 205, 206, *Archy-Dyceczji* 209, *Magnezji* 198 marg., 231, 237; *Artylerji* 139 bis, *Kawalerji* 139, *innej materji* 'materiału' 222, *do Szwaycarji* 132, *do Szwajcarji* 135; *Deklaracji* 118 (3 r.), *o Demokracji* 162, *Emigracji* 137, 141, 142 itd., *francji* 136, 138, 140, 143 itd., *kondycji* 136, *Lekcji* (plur.) 224, *do machinacji* 149, *Ośm operacji* 211, *organizacji* 141, *Policji* 145 bis, 157 itd., *protekcji* 147, w *Restauracji* 160, 197, *Rewolucji* 131, 214, 216, 226, *na stacji* 145, (*do*, *w*) *Stacji* 144, 198, 223, 236, 237 itp.; także *harmonji braterskiej* 140, *Religji* 131.

Dwuznak *ij*: *Kopij* 95, 97, 162, 163, 167 (w tym i gen. plur.); z *Litografij* (sing.) 167, *Parafij* 153, 156, 168 itd.; *Świętych Relikwij* 130, 192; *Armij* (sing.) 2, 32, 33, 51 itd.; *Brytanij* 137, *ceremonij* (sing. i plur.) 24, 94, 162 itd., *bez Ceremonij* (plur.?) 208, 214, z *Hiszpanij* 215, w *Calej Kompanij* 199, *po komunij* 168, *zlinij* (sing.) 3, *objawianych Opinij* 104, w *Opinij* 113, *Do Saxonij* 71 bis; (*do*, *w*) *Anglij* 144, 145, 146 itd., *Eulalij* 202, *Ewangelij* (sing.) 120, 123, 183, *nie czytaią Ewangielj* (nad *y* dwie kropki) 171, *familij* (sing. i plur.) 18, 19, 36, 50, 106, 137 itd.; *do Belgij* 135, 144, 145, w *Religij* 84, *innej Religj* 193, *do Theologij* 212; *Antyochij* 190, *do Hierarchij* 15; jest też *Rewolucij* 131 z wyraźnym *ij* po *c* oraz *sentencj* Łacińskich 173, *do Gallicy* 111, *Akta Komisj* 164, *po... Sessj* 'po sesji' 89 i *Dyceczj* 206 z *y* oznaczonym dwiema kropkami.

Litera *y*: *Eucharysty* 186; w *Komissy Woyny* 4; w *iego Dyceczy* 68, z *całey...* *Dywizy* 1, *obydwóch Dywizy* 13, *Dywizy* (gen. sing.) 14, 35, 53, 65; *dla dobra Emigracy* 103, w *francy* 134, z... *Gallycy* 10, *Rewolucy* 8, *do obserwacy* 52, z *propozycy* 103, *do stancy* 62.

Litera *i*: tylko *Armi Polskiey* 92.

ZESTAWIENIE:

po li- terach	pisownia				
	yi	ji	ij	y	i
p f w ch	-	-	+	-	-
m	-	-	+	-	+
n g	-	+	+	-	-
d r	+	+	-	-	-
t	+	+	-	+	-
s z c	+	+	+	+	-

Z pokazanego tu materiału nie można wyciągnąć wniosków całkowicie pewnych. Pewne jest tylko to, że spółgłoska poprzedzająca zakończenie *-ji* była twarda przy pisowni *yi*, a miękka przy pisowni *ji*, *ij* i *i*. Na temat wymowy samego *-ji* można tylko snuć domysły.

Po spółgłoskach przedniojęzykowych *t*, *d*, *r*, *s*, *z* i *c* stawia pisarz litery *yi* lub *ji*, znaki *ij* i *y* występują tu wyjątkowo. Dwuznak *ji* oznaczać może tu tylko grupę głoskową *ji* (wymowa *ij* czy *yj* nie wchodzi tu w rachubę, zob. pod 1). Dwuznak *yi* mógł ks. Puchalski przejąć z tradycji, w której oznaczano nim zarówno *-yji*, jak i *-ji*. Ponieważ, jak przypuszczamy – a przypuszczenie to nie jest bezpodstawne – mówił niekiedy *partyja*, *dywizyja* (z krótkim *y* lub półsamogłoską do *y* podobną), a nawet *partyja*, *dywizyja* (z transakcentacją), możemy przypuszczać, że mówił też *partyji*, *dywizyji*, lub nawet *partyji*, *dywizyji* itp. Najprawdopodobniej więc dwuznak *ji* służył mu do oznaczania wymowy typu *part'ji*, *dywiz'ji*, ze zmiękczonej spółgłoską przed *ji*, a dwuznak *yi* do oznaczania wymowy *partyji*, *dywizyji*, ew. *partyji*, *dywizyji*, i typu *partji*, *dywizji* z twardą spółgłoską przed *-ji*.

Zapis *Armi* 'armii', jeśli nie jest błędem, pozwala przypuszczać, że ks. Puchalski mówił niekiedy *arm'a*, *arm'i* (jak *zem'a* *zem'i*). Podobnie można wyjaśnić sprawę końcowego *-y* w zapisach *Eucharysty*, *Kommissy*, *Dywizy*, *Dyceczy* itd. Pisarz mówił prawdopodobnie *eucharyst'a*, *komis'a*, *dywiz'a*, *djeczez'a* itp. ze zmiękczeniem spółgłosek *t*, *s*, *z* i *c* tak nieznacznym, że w formach gen., dat. i loc. sing. nie mógł postawić litery *i* (przy *s*, *z* i *c* zachodziła też obawa przed lekcją *śi*, *źi* i *ći*).

Dwuznak *ij* użyty w pamiętniku po dwuwargowych *i* i *ch* oraz po *n* i *g*, oznaczać mógł zarówno *-ji*, jak i *-iji*. Mówił więc ks. Puchalski *kopji*, *relikwiji* itp., mógł jednak niekiedy powiedzieć *kopiji*, *relikwiji* lub nawet *kopiji*, *relikwiji* itp.

Zapisy z *ij* i *y* po *c*, *s* i *z*, tzn. *Rewolucij*, *sentencjy*, *Gallicy*, *Sessy* i *Dyceczy*, świadczą tylko o tym, że pisarz dostrzegł zmiękczenie spółgłosek *c*, *s* i *z*.

6. Przymiotniki utworzone od rzeczowników z *-(y)ja* i *-(i)ja* zapisane są w pamiętniku następująco:

Po *l* i *g* jest najczęściej dwuznak *ij*: *o... familijnych interessach* 69, *węzły familijne* 106, *zastugą Religijną, Religijna ustuga* i z *ustugą Religijną* 66-67, (obrzędu) *religijnego* 67 bis, *Religijne Obowiązki* 83, *religijney Ceremonij* 89 itd. (zapisy liczne); rzadszy jest dwuznak *ji*: *dla interessu familijnego* 204, *obowiazkow Religijnych* 152, 158; błędny zapis *obowiazkow religijnych* 153.

Po *r*, *s* i *c* jest dwuznak *yi*: *Alexandryiski* 119, 124 marg., *od Cesarza Rossyiskiego* 69, *Cesarzowi Rossyiskiemu* 70, *do Bramy fortyfikacyiney* 29, *odrywek od gałęzi Inkwizycyiney* 66; dwuznak *ij*: *Alexandrijskim* 122; dwuznak *ji*: *Alexandrijski* 203, *na Cesarza Rossjiskiego* 215, *do Cesarza Rossjiskiego* 215, *o... Imperatorze Rossjiskim* 217, *Cesarz Rossjiski* 217, *listy rekomendacyjne* 208, *w boju rewolucyjnym* 148, *ciszy rewolucyjnej* 148, *do działań Rewolucyjnych* 216. Błędny zapis *Rewolucynie* 11.

Pisanie *ij* i *ji* w przymiotnikach *aleksandryjski*, *rosyjski*, *rekomendacyjny* i *rewolucyjny* świadczyłyby o tym, że spółgłoski *r*, *s* i *c* pisarz zmiękczał, a po nich zmieniał *y* w *i*; byłaby to antycypacja miękkości z *j* (asymilacja na odległość).

7. Jest też w pamiętniku sporo zapisów przymiotnika *diecezjalny*, wszystkie bez *j*: *zatrudnienia Dyecezalne* 152, *Urządzenia Dyecezalne* 116, *do ksiąg Dyecezalnych* 162, *do Władzy Dyecezalnej* 204, *do Wikaryusza Dyecezalnego* 204 itp. Zestawić je trzeba z pokazanymi wyżej (pod 5) zapisami *Dyecezy* i *Dyeceży*. Ks. Puchalski wymawiał prawdopodobnie *dyececz'a* i *djececz'i* (obok *djececz'ji*) stąd *djececz'alny* z trudnym do zapisania zmiękczeniem.

Podobnie trzeba tłumaczyć zapisy bez *j* w rzeczowniku *kirasjer* (franc. *cuirassier*) i przymiotniku *kirasjerski*: *po między Kiraseraami* i *Koni Kiraserskich* 28. Pisarz mówił prawdopodobnie *kiras'er* i *kiras'erski*.

8. W *chrześcijanin* i pochodnych jest stale *ia*, nie *ija*: *Chrześcianom* 194, *pomiędzy Chrześcianami* 207, *Wiary Chrześciańskiey* 15, *Szkoły Chrześciańskiej* 230, *Chrześcianstwa* 130, 191 itp. Ks. Puchalski mówił prawdopodobnie *chrześcianin*, *chrześciański* i *chrześciaństwo*.

*

Końcowe wnioski są następujące.

Ks. Puchalski starał się dokładnie zapisywać wymowę zapożyczonych rzeczowników żeńskich z *-ja* i innych mających *j* między spółgłoską i samogłoską. Używa często tradycyjnych znaków *yA* i *iA*, równie często jednak posługuje się własnymi sposobami: *yiA*, *iiA*, *jiA* i *ja*. Dzięki jego pisowni można stwierdzić, że wymawiał te zapożyczone wyrazy a) po literacku i b) gwarowo.

a) Odmiankę literacką w wymowie ks. Puchalskiego charakteryzuje często grupa głóskowa *ij* (oznaczana literami *ji*), przy czym spółgłoska przed

i jest zmiękczone, a *i* jest poza akcentem (w rzeczownikach na *-ja* akcent jest obcy, proparoksytoniczny); pisarz mówił więc: *relikwija*, *dymis'ija*, *pens'ija*, *decyz'ija*, *delegac'ija*, *emigrac'ija*, *rewoluc'ija*, *rewolucijoniści*, *socijalny*, *histor'ija*, *koter'ija*, *honorar'ija* itp. Czasem pisarz nie dostrzegał samogłoski przed *j*; wtedy *j* oznaczał tradycyjnie literę *y*, *i* lub (rzadko) *j*, np. *Administracya*, *Decyzya*, *familia*, *kopia*, *Deklaracje*, *Dekoracje*, *francją*. Można też przypuszczać, że czasem nie wymawiał spółgłoski *j*; zastępował ją zmiękczeniem poprzedzającej spółgłoski, tzn. mówił: *eucharyst'a*, *komis'a*, *ses'a*, *dyecez'a*, *dywiz'a*, *Franc'a*, *Galic'a*, *obserwac'a*, *propozyc'a*, *rewoluc'a*, *sentenc'a*, *stanc'a*, także *djecez'alny* i *kiras'er*, *kiras'erski*. Przypuszczenie to oparte jest na pisowni zakończeń form gen.-dat.-loc. sing. i gen. plur. rzeczowników na *-ja* typu *armi*, *Eucharysty*, *Komissy* i *Komissy*, *Dyecezy* i *Dyecezy* itp. (zob. pod 5) oraz na pisowni przymiotnika *diecezjalny* i rzeczownika *kirasjer* (zob. pod 7), gdzie brak litery *j*.

b) W odmianie *gwarowej* wymawiał ks. Puchalski *yj* i *ij* (oznaczał te grupy głosek literami *yi*, *ij* i *ii*). Zapisał tę wymowę w rzeczownikach *partyja*, *komisyja*, *pasyja*, *Rosyja*, *dywizyja*, *instalacyja*, *intencyja*, *kuracyja*, *prymicyje*, *rewolucyja*, *artyleryja*, *historyja*, *materija*, *kopija*, *relikwija*, *religija*, *grenadyjer*, *aryjergarda*, *kuryjer*, *dijabel*, *minijatura* i *rekonylijacja* oraz w przymiotniku *azyjatycki*. W rzeczownikach na *-ja* akcent był *swójski*, *paroksytoniczny*, także w *grenadyjer* i *kuryjer*; w *aryjergarda* samogłoska *y* ma akcent poboczny.

W *chrześcijanin* nie zanotował ks. Puchalski spółgłoski *j*, mówił więc chyba *chrześciańin*, *chrześciański* i *chrześciaństwo*.

Materiał pokazany w artykule może też posłużyć do dodatkowego stwierdzenia: znaczna większość przyswojonych rzeczowników na *-ja* ma w *accusatiwie* sing. starą końcówkę *-q*, a tylko nieliczne mają *-ę*; są też rzeczowniki z obiema końcówkami. Szczegóły w rozdziałku 2.

DAS PRÄVOKALISIERTE *j* IN EINEM MANUSKRIFT AUS DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel ist ein Beitrag zur Geschichte meist dem Lateinischen entlehnter Ausdrücke wie *kurier*, *batalion*, *diakon*, *patriota* sowie Substantive auf *-ja* wie *kopia*, *familia*, *historia*, *rewolucja*, *pasja*, *Azja* u.dgl. In diesen Ausdrücken standen im Altpolnischen vor dem *j* die Vokale *y* oder *i* (*kuryjer*, *kopija* usw.). Der Autor untersuchte die Orthographie des umfangreichen Tagebuchmanuskripts von Tomasz Puchalski (1793–1846), dem Heereskaplan des Kongresskönigreiches und Teilnehmer am Novemberaufstand 1831/31 der als politischer Emigrant in Frankreich starb. Die Orthographie des Tagebuches erlaubt zu konstatieren, dass T. Puchalski die untersuchten Ausdrücke a) literarisch oder b) mundartlich aussprach.

a) In der literarischen Variante sprach T. Puchalski einige Verbindungen *ij* aus, akzentierte aber den Vokal *i* nicht; z.B. *relikwija*, *dymis'ija*, *pens'ija*, *Franc'ija*, *soc'jalny*, *historija* u.dgl. (proparoxytonischer Akzent in Substantiven auf *-ja*). Manchmal übersah er den Vokal vor dem *j*; dann kennzeichnete er den Konsonanten *j* traditionsgemäß durch die Buchstaben *y* oder *i*, manchmal auch durch den Buchstaben *j*, z.B. *Administracya*, *Decyzya*, *familia*, *kopia*, *Deklaracje* u.dgl. Man kann auch vermuten, dass er manchmal den Konsonanten *j* überging und *eucharyst'a*, *komis'a*, *djecez'a*, *Franc'a*, *djecez'alny*, *kiras'er* – mit palatalisierten Konsonanten – sagte.

b) Die mundartliche Variante charakterisieren die Gruppen *yj* und *ij*. Der Schriftsteller sagte: *partyja*, *komisyja*, *pasyja*, *Rosyja*, *rewolucyja*, *historyja* u.dgl. sowie *aryjergarda*, *grenadyjer*, *kuryjer*, *dijabeł* u.dgl. In weiblichen Substantiven mit *-yja* und *-ija* war der Akzent polnisch, paroxytonisch.